



# ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱԽՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԱՐԱԽԵՍԴԻՏԱԿԱՆ

19. ՏԱՐԻ 1910

Տարեկան 15 ֆր. տվիք - 6 րու.  
Վեցամսնայ 8 ֆր. տվիք - 5 րու.  
Մեկ թիվ Կարծե 1:50 ֆր. - 70 կ.

Թիվ 10, ՀՈԿՅԵՍՐԵՐ

## ՊԱՏՄԱԿԱՆ

### ԵՐԻՍՔԵՐԻ ԳՈՎԱԼԱՑԱՑ ՉԵՂՋԵՑԵՐԻ ԴԻՌԾՈՑՈՒՆԵ

Դիմաքը եթուապոլսոյ յառաջուան ազգային, իրենց պապերէն ընդունած մասնին սովորութեանը համեմատ, չէ թէ միայն հայ ազգին հետանընդոմշապէս յարաքերութիւնը ու կապ ունեցող եւ յատկապէս իրենց վերաբերող եւ իրենց հետ զարդող, ամէն — Աւատրից կայսերաց, Դրանսիլուանից իշխանաց, զօրապետաց, կառավարաց եւ վերին վարչութեան — պաշտօնական գրութիւնները, պատմէնները, արտանագիւնները, նաև ակներն, արձանագրութիւնները, պարտականութեան թղթերն, անդորրաց իրներն եւ այլն, ժողոված՝ քովէքով բերած եւ ապահով տեղ մը զետեղած — այլ նաև օտար, բայց Եղիսաբեթուապոլսոյ եւ իրենց երկրին

պատկանող ամէն պաշտօնական գրութիւններն ամփոփած են: Աս բանս մեծ հեռատեսութեան, սուր քաղաքակրթութեան եւ ընդարձակ գրասութեան նշան, եւ գովութեան ու ճանաշման արժանի գործառնութիւն մըն է:

Ասոր նկամամք, արդէն 1761, յունուար 6ին, Յովհ. Դոյնայի արքունի գանձուն վերատեսութը, Դրանսիլուանից վերին կառավարութեան այսպէս կը գրէ. “Հիմ ձեռագիրները, պատմէններն ու արձանագրութիւնները, պահով ու կրակէ ազատ տեղ մը գրած են Եղիսաբեթուապոլսոյ ազգայինք՝ քաղաքային վարչութեան թղյուրութեամբը” (տ. թիվ 341).

Աս ամենապայմանվ տեղը կամ գիւտատունն ուր յիշեալ գրութիւններն ամփոփուած պահուած են, Արակի Ա. Դրանսիլուանից վաշեմի իշխանապետն դղեակն է: Աս շէնքին յառաջադցյն երկու, իսկ հիմակ — մէկ՝ շատ ընդարձակ սրահին մէջ (որուն պատերը՝ մէկ ու կէս մեդրէն աւելի հասութիւն ունին — կամրագոր, եւ ապաստիկ երկաթեայ գուներով ու երկաթէ զօրաւոր վանդակապատ պատուհաններով ամրացուած տեղ մըն է) գրուած են, այս ձեռագիրները:

Հոյ՝ աս, այլեւայլ տեսակ ու այլեւայլ լիզուաւ եղած գրութիւնները՝ բարձրավանդակներու, պահարաններու, ձգոցներու մէջ զիզուած, զետեղուած են: Բայց եւ այնպէս մեծագոյն մասը գեն գետնի վրայ կեցած է՝ բարձրավանդակներու պահարաններու եւ այլ քիչու-

թեանը համար: Ալպէսո որ մարդ չի գիտեր թէ ինչ են եւ ինչ կը պարունակնեն:

Սմէնէն աւելի ամփոփ ու կարգաւորեալ կցած է կաղնեայ ըստած կարծր փայտէ մեծ պահարանը: Ասոր մէջ են ամէնէն հետաքրիփը ու ամէնէն աւելի թանկագին գրութիւններն, արձանագրութիւնները, պատճէններն, արտօնութեանց կոնդակներն եւ այլն. իր 2700 կտոր գրութիւն: Ասոնք՝ — ինչպէս “Եղիսաբեթուապոլս” Հայք, մատենագիրը կըսէ, — “թէպէտ խոռու ի խոռու, իրարու քով եւ իրարու վրայ կցած են. բայց եւ այնպէս՝ մեծ կապոցներու բաժնուած ու ըստ մեծի մասին առասանով իրարու հետ կապուած են Սմէն մէջ կապոցն ունի իր յատուկ հոռմէտական թիւն, եւ կապոցին մէջ եղած գրութիւններուն ամէն մէկն ունի գարձեալ իր յատուկ արաբական թուանշանը»:

Աս այլեւայլ տեսակ գրութեանց համառօտ ցանկն առած է Յովհաննէս Գարաչունեան քաղաքապետը 1861ին, դեռ քաղզքին գլխաւոր քարտուղար եւ դիւնապիտն եղած ատեն: Աս ցանկին, մարդ — թէպէտ աշխատանքով ու շատ յօգնելէ ետեւ — կընայ փնտուածը գտնել:

Բայց ցաւով պէտք ենք կրկնել ու շեշտել այս բառը՝ “գտնել”, — Գանել եթէ որ իրօք հն է, ցանկին մէջ գրուած ու անցուածին պէս: Որովհետեւ ատեն ատեն, օտար ոտքեր գիւնատունը քացած, եւ օտար ձեռքեր հոն անկարգութեամբ ամենայն ինչ տակն ու վրայ ըրած, գրութիւնները տեղերնէն շարքած, ուրիշ տեղ դրած, մորցած ու թերթւ իրենց հարկաւոր եղածները՝ հետերին առած, հեռացուցած են:

Ծատ հաւանական է, կը կարծենք, որ Եղիսաբեթուապոլս հայքաղին դիւնատանը մէջ, շորջ, 70—80.000 կտոր այլեւայլ լեզուով ու այլեւայլ տեսակ նիւթ բովանդակող գրութիւն, պատճէն, արձանագիր, նամակ, արձանագրութիւն, անդորրագիր, կտակ կայ, եւ այլն: — Բայց ինչպէս ըսմէր, առոնք անսնկ ցիր ու ցան են, եւ անսնկ անհարդ կերպով ասդին անդին ցրուած, մանաւանդ թէ նետուած ու երեսէ ձգուած են, որ մարդ առաջն տեսութեան կը շփոթի, կը մնայ:

Տասը տարի մը կայ, որ քաղաքային վարչութիւնը գաւառապետին դրդելով՝ դիւնատունը կարգի մը բերել ու կանոնաւորեալ ցանկ մը շինել ուղարկած է: Բայց որովհետեւ աս այլեւ-

այլ տեսակ գրութիւնները մէկ լիցուով չեն գրուած, բնական է, որ ամէն մարդ, մանաւանդ թէ լիցուններ հչասկըցող մարդ, ասոր չէր կընար ձեռք զարնել: Թէպէտ քաղաքային ընդհանուր ժողովն որոշեց որ այս գործքը կարգի մը դնէ եւ կերպով մը զանիկայ իրականացնէ, բայց ցանկն առնողներն ընդլիքնին լաւ մը կըսելէն ետեւ, առան թէ ասիկայ անանկ դիրաւ ըլլալու բան մը չէ. Հապա երկայն ժամանակի, մանաւանդ թէ տարիներու գործ է: Ուստի հապճապով մը գործքին սկսիլ չուզեցին: Որովհիւնատան գրուածքներուն կանոնաւորեալ ցանկ մը յօրինելը, թողուցեաւ լաւագոյն ժամանակի մը, երբ որ այս բանին գործադրութեանը համար ըլլալելի զոհողութիւնն այնչափ գգալի չ'ըլլար:

Խնդիքն ինք իրմէն կընայ ենթագրուիլ, մենք՝ առաջիկայ ցանկին մէջ առած ենք միայն ազգային ինժիւններու եւ ինիւթերու վերաբերեալ ան գրութիւններն, արձանագրութիւններն ու պատճէնները, որոնք Եղիսաբեթուապոլս Հայոց համար արուած ու որոնք պարզապէս իրենց պատճանեալ գրութիւններն են: — Մէկաշերն որովհ ազգայոց հետ յարաբերութիւն ցունին, թէպէտ եւ անցուած են բուն ցանկին մէջ, բայց մենք՝ մեր ցանկին մէջ չենք առած: — Ուստի եւ ուր որ թիւ մը, եւ կամ ետեւ ետեւ քանի մը թիւ պակաս կը գտնէ ընթերցողը՝ նշան է, թէ այն թուերն ազգայոց վերաբերեալ նիւթեր պարունակող գրութիւններ չեն: Ցանենք արդ, այս ցանկին բովանդակութիւնն, — որուն ափտղուն է.

#### ԿԱՂՆԵՍԸ ՊԱՀԱՐԱՆԻՆ ՄԵԶ ԳՏՆՈՒԱԿՐ ՊԱՏՃԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

##### Ա. Ֆ Ր Ա Ր

1. 1689, սեպտ. 1. Միջայէլ Աբաֆի, Դրանիկուսանից՝ իշխանին պաշտպանութեան թուղթը՝ Դրանիկուսանիայի մէջ գալթած հայերուն համար: Ցուեալ կէրնէսէկի դղեակին: — Վաւերական ընդօրինակութիւն:

2. 1690, գետր. 7. Պաշտպանութեան թուղթ Միք. Աբաֆի Ա. Էն, Պաշտպանովի Հայոց համար, Գոկարաշի դղեակէն արուած: — Ակզմագիր եւ անոր ընդօրինակութիւն:

3. 1713, սյ. 25. Միք. Աբաֆի Բ. Ին Աւստրիայի կայսեր գրած, յանձնարարական թուղթը, որ թող արուին Պաշտպանովի ազգային ներն իրենց բնակութեան տեղը: — Աս յան-

Հայրականին քով կեցած է նաև Հայոց աղաւանիքը: — Կմանապէս Աւստրիայի կայսեր պատասխանն. որուն համեմատ աղաւանիքը կը նդունուի: — Աս ամեն գրութիւնները՝ ծրարի մը մէջ քովկքով կեցած են, — ու վաւերացած ընդօրինակութիւններ են:

4. 1733, աւգ. 11. կարողս Զ. կայսեր առանձնաշնորհութեան թուղթը: Թիթեղէ տփի մէջ՝ բնագիր: Ասոր նայելով՝ Պաշպալով՝ Եղիսաբեթուպոլիս անոնի տակ, գիւղաքաղաքի կը բարձրացուի: Ասկից զատ, Եղիսաբեթուպոլսոյ հայերուն՝ շատ մը արտօնութիւններ եւ առանձնաշնորհութիւններ կը մրտի ին:

5. 1746, հոկտ. 3. Մարիամ թերեղիայի արտօնութեան կոնդակին վաւերացած ընդօրինակութիւնը — կարողս Զ. ին առանձնաշնորհութեանցը հասաւատութեամբը: — Սկզբանագիր օրինակն աներեւոյթ եղած է:

6. 1758, նոյ. 28. Մարիամ թերեղիայի առանձնաշնորհութեան պատճենը, պղնձէ տփի մէջ՝ բնագիր: — Ասոր մէջ՝ կարողս Զ. ին արտօնութիւններն ամրացուելու ետեւ, շատ մը իրաւունքներ եւ ազատութիւններ կը չնորհուին Եղիսաբեթուպոլսոյ ազգայնոց:

7. 1758, աւգոստ. 31. Մարիամ թերեղիայի տուչութեան թուղթը (donatial) գեղին թիթեղէ տփի մէջ: Բնագիր: — Ասոր համեմատ՝ Պաշպալովի արբունական երկրակալութիւնը և լիսաբեթուպոլսոյ հայ հասարակութեան կը չնորհուի: — Ասոր քով կեցած է նաև Վաւերացած կամաց աղաւանիքը թերեղիայի առանձնաշնորհութիւններն ու տուչութիւնը:

8. 1785, յունուար 27. Յովսէփ Բ. կայսեր արտօնութեան թուղթը: Բնագիր: Ասոր մէջ կ'ամրացուին Մարիամ թերեղիայի առանձնաշնորհութիւններն ու տուչութիւնը:

9. 1786, դեկտ. 27. Յովսէփ Բ. կայսեր, երկրորդ առանձնաշնորհութեան պատճենը, թիթեղէ տփի մէջ: Բնագիր: Ըստ այսմ՝ Եղիսաբեթուպոլիս, աղաւատ թագւորական քաշքը կը բարձրանայ:

10. 1758, նոյեմբ. 28. Մարիամ թերեղիայի առանձնաշնորհութեան թուղթին վաւերացած ընդօրինակութիւնը. — մետաքսէ ծածկութիւն տակ:

11. 1786, դեկտ. 27. Յովսէփ Բ. կայսեր արտօնաթղթին վաւերացած ընդօրինակութիւնը՝ Հռնիսան եւ Զաշպանա մացեալ գաւառներուն 1788 սեպտ. 4ին հրատարուած վկայագրով մէկաել:

12. 1791, հոկտ. 11. Լէոպոլդոս Բ. կայսեր՝ Եղիսաբեթուպոլսոյ քաղաքային խորհրդին եւ Հասարակութեան ըրած երդման ձեւին վրայէն յօրինուած պատճէն: Մետաքսէ:

13. 1792, դեկտ. 6. Փրանկիսկոս կայսեր ընելի հպատակութեան երդման ձեւին սկզբանական ընալիքը:

14. 1758, աւգոստ. 31. Կաննադրութիւններ ու որշմուկըներ (Statutorium mandatum): Բնագիր: Որոնց համեմատ յանձնականարներ կը դուռն՝ Պաշպալովի երկրակալութիւնը՝ Եղիսաբեթուպոլսոյ հասարակութեան յանձնելու համար:

15. 1758, նոյեմբ. 30. Յովսէպանէս Դ. կ'ամրացուի գոչքորի ստորագրութեամբն ու վկովը յօրինուած կանոնադրական (statutorialis) վկայագիր: Որուն համեմատ Եղիսաբեթուպոլսոյ հասարակութիւնը կ'ամրացուի Պաշպալովի երկրակալութեան ընդունելութեամբ մէջ. ու երկիրը քաղաքին վկայ կ'անցուի: — Ասոր գէմ՝ Պէլլէն կոմին եւ Զաքարիաշեան գերդաստանին կողմանէ ընդդիմադրութիւն կը դուռն: — Աս յարուցած ընդդիմադրութեանց գէմ՝ արբունական վերին կառավարութեան առջեւը դրուած դատախազութիւնը: Սկզբանագիր:

16. 1758, սեպտ. 12. Յովհ. Նովյ եւ Յովսէփ Պոչքորի բնագիր վկայականներն, որ արբունական գանձուն վերատեսուչ Յովհ. Պոլնայի հրամանովը՝ Երնյէի, Հռնիսա տարիի, եւ Ռուտայի կալւածատէրութիւններն, առանց որեցից հակառակութեան, Եղիսաբեթուպոլսոյ հայ հասարակութեան յանձնուեցան:

17. 1758, սեպտ. 9. Յովհ. Պոլնայի, արբունական գանձուն վերատեսչին եւ Յովհ. Տոմսէփի վկայականներն, որ Գաբրիէլ Պէլլէն կոմին յանձնականարը՝ Յովսէփ Պոլ, Պաշպալովի արբունական կալուածատէրութիւնը՝ արբունի գանձուն տուած է 60.000 Փրանչով: Միեւնոյն միջոցին արբունական գանձը՝ Եղիսաբեթուպոլսոյ հասարակութեան կու տայ, այս Պաշպալովի երկրակալութիւնը, — զը քաղաքին հասարակութեանը վկայ կ'անցընէ: — Կրին սկզբանական օրինակ եւ մէկ վաւերացուած ստանցման պատճէն (transsumptio):

18. 1758, յունի 29. Գաբրիէլ Պէլլէն կոմին, Աւքսենտիոս Իզիդորովի եւ Աստուածատուր Վիգալեանի, Եղիսաբեթուպոլսոյ հասարակութեան յանձնականարներուն հետ ըրած

դաշնադրութիւնը: Ասոր համեմատ՝ Պաշպալովի երկրակալութիւնը — արքունական գանձուն հրաժարակալվէ (evictio) — 60,000 ֆիորինով՝ մշտնշնչնաւոր իրաւամբ կը ժամանի Եղիսաբեթուապոլսյ հասարակութեան: Մէկալ կողմանէ ինք մնեք կը պարտաւորէ, որ որովճետեւ, ուելքէն գերդաստանը՝ Պաշպալովի երկրակալութեան համար, գատաստանի մէջ է — եթէ արքունիքը կորսնցնէ, ինք, կոմը՝ պարտական պիտի ըլլայ զգերդաստանը գոհ ընելու:

19. 1758, սեպտ. 28. Գարբիէլ Պէղլէն կոմին առ Յովհ. Դոլյայի, արքունեաց գանձուն վերատեսուն գրած թուղթը, թէ համօղէ զեղիսաբեթուապոլսյ Հայերն, որ Պաշպալովի երկրակալութիւնը գնեն: Բնագիր:

20. 1759, սեպտ. 25. Դրանսիլուանիայի տէրութեան կարգերուն, 1758ին տուչութեան եւ տուննանշնորհութեանց գէմ ըրած ընդդիմութիւնը: Ինչպէս նաեւ Գիւգիւէս գաւառին կողմանէ, տէրութեան ժողովքին առջեւը դրուած ընդդիմադրութիւնը: Ընդօրինակութիւն:

21. 1761, փետր. 10. Մարիամ Թերեզիայի հրամանագիրը (rescriptum) տէրութեան կարգերուն: Ասոր մէջ կը հրամայոի, որ Եղիսաբեթուապոլսյ տուչութեան եւ արտօնութեանց գէմ ըրած ընդդիմադրութիւնին՝ յետս կոչեն: — Գարձեալ՝ թագաւորական վերին կառավարութեանը Գիշ-Գիւգիւէս գաւառական վարչութեան. որուն մէջ աեղեկութիւնը կը տրուի վեհափոխական հրամանին վրայօք: Վաերացուած օրինակ:

22. 1761, հոկտ. 22. Դրանսիլուանիոյ տէրութեան կարգերուն, ընդդիմադրութեան վարչը, իր վեհափոխականը հրամանագիրն հետեւաթեամբն եղած որոշումը: Ասոր մէջ՝ ետք կ'առնուի (շօնօթե): Եւ Կ'ո՞նչացուի ընդդիմադրութիւնը: Ընդօրինակութիւնը: Երկու օրինակ:

23. 1758, սեպտ. 28. Սկզբնական անդորրագիր, որ Եղիսաբեթուապոլսյ հասարակութիւնը՝ տուչութեան թղթին մէջ անցուած 300 ֆիորին սակագիրն (տախ) արքունական գանձուն (jus regium) վճարած է:

24. 1782, յունի 25. Վերին կառավարութեան միջամտութեամբը՝ արքունական գանձուն եւ ուելքէն գերդաստանին մէջ՝ Պաշնադրութեան վկասգիր: Ասոր համեմատ, Պաշպալովի երկրակալութիւնը, ուելքէն գերդաստանը

արքունական գանձուն կու տայ: Խոի Պէղլէն գերդաստանն՝ ասոր փիսարէն կ'ընդունի զնորդույթ, զգէրէշտ, եւ այլն: Եւ այս երկիրները՝ արքունական գանձուն ցանկէն պաշտօնապէս (fiscaliter) դուրս կը հանուին՝ կը ջնջուին, — եւ երկրակալութիւնը Եղիսաբեթուապոլսյ հասարակութեան վրայ կ'անցուի:

25. 1812, գեկոս. 25. Եղիսաբեթուապոլսյ եւ Կերպայ Հայապաղքին հասարակութեանց զինուոր պահէելու եւ սայլորդութիւնն ընելու ծանրաբեռութենէն ազատ ըլլալու համար ըրած ալլասագիրն ու պատճառաբանութիւնները:

26. .... Աւքսենտիոս Խղիգուցեան եւ Աստուածատուր Ավելինեան յանձնակատարներուն առ Մարիամ Թերեզիա մատուցուելի աղբասագիրն, առանց ստորագրութեան եւ առանց թուականին: Աղշանքը՝ նոր արտօնագրի մը առաքմանը վրայօք է:

(Ըստ Հայութիւնի),

Ա. Բ.



## Ի Ր Ա Խ Ա Ր Ա Ն Ա Կ Ա Ն

ԴԻՒԹԸ ՔՈՅԻ ԳՈՅԻ ԳՈՅԾՆՈՅԵՆԴԻ ՔՈՅ ՀՈՅ ԸՆ

ՀԱՍՈՒՇՄ ԵՐՐՈՐԴ

ՀԱՀԱԶԱՑԱԿԱԿԱՆ ԻՐԱԿՈՒԽԱ

## Թ Ա Ս Կ Հ Ո Ր Ր Ա Ր Դ

Դաշնական իշխանութիւն:

— (Ըստ Հայութիւնի):

Բ.

Առաջին դաշնական իշխանութիւն:

II.

Տաշանք:

Հայ գաշանց իրաւունքի ընդհանուր սկզբաների մասին խօսելիս, ընդդեմքինք այդ տեսակ գաշանց մի քանի ընդուշ գծերը — այն է՝ յետ դարձնելու իրաւունքը մասաւանդ անշարժ ստացուածքի տամանակ եւ վկաների ներկայութեան անհրաժեշտութիւնը:

Եետ կանգնելու կամ վերադաբնելու իրաւունքը, որ Մելիթար Գօն իւրացնելով Մովսիսական օրէնքներից, անուանում է Քրիստ,